

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД «ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА»**

АЛ-САМАРРАЙ АЛАА ХУССЕЙН МАЛУ

УДК 37.011.33:140.8 *Аль-Фарабі*

ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ АЛЬ-ФАРАБІ

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Старобільськ – 2020

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Роботу виконано в ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ), Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор
Харченко Сергій Якович,
Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», завідувач кафедри соціальної педагогіки.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Лавріненко Олександр Андрійович,
Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України (м. Київ), професор кафедри педагогіки, головний науковий співробітник відділу теорії і практики педагогічної освіти;

кандидат педагогічних наук, доцент
Басенко Руслан Олександрович,
Полтавський інститут економіки і права Відкритого міжнародного університету розвитку Людини «Україна», доцент кафедри правознавства.

Захист відбудеться 4 листопада 2020 р. о 08.30 годині на виїзному засіданні спеціалізованої вченої ради Д 29.053.03 ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» за адресою: 93400, Луганська обл., м. Северодонецьк, вул. Лисичанська, 1, конференц-зала.

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (92703, м. Старобільськ, пл. Гоголя, 1).

Автореферат розісланий « 2 » жовтня 2020 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Н.В. Мордовцева

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Проблеми розвитку виховання й освіти завжди були актуальними і продовжують заслуговувати на пильну увагу, оскільки мова йде про майбутнє країни, розвиток і становлення її громадян, загальнолюдських і національних ціннісних орієнтирах нашого суспільства. Про важливість творчого і гармонійного розвитку особистості, духовність і моральність завжди говорили багато мислителів і філософів. Одним з видатних представників філософської думки був Аль-Фарабі, чия велика філософсько-енциклопедична спадщина справила величезний вплив на становлення і подальший розвиток духовної культури не тільки Близького і Середнього Сходу в епоху раннього Середньовіччя, а і всієї Європи, у тому числі і на розвиток педагогічної думки.

Абу Наср Аль-Фарабі (870-950 рр.) – видатний арабський просвітител, енциклопедист, учений, який володів самостійним і оригінальним філософським мисленням. Він залишив близько 160 трактатів з різних галузей знання – філософії, психології, історії тощо. Найбільш відомі з них сьогодні переведені різними мовами світу – турецькою, англійською, німецькою, російською, єврейською та іншими. Серед них є такі, які спеціально присвячені проблемам навчання і виховання молодого покоління, хоча тогочасна педагогіка ще не була самостійною наукою. У цих трактатах викладені думки вченого про сутність людини і шляхи її формування, про розвиток, цілі, зміст і засоби виховання, про взаємовідношення між вихователем і дитиною, та ряд інших проблем, і саме ставлення до педагогіки.

Вивчення педагогічної спадщини Аль-Фарабі є актуальним, оскільки отримані знання дають можливість не тільки скласти наукове уявлення про рівень прогресивного досвіду виховання на середньовічному Сході в епоху розквіту і підйому культури, а й осмислити позитивний і негативний досвід постановки і розв'язання поставлених ним важливих педагогічних питань, виходячи із досягнень сучасної освітньої думки. Вся творча спадщина мислителя проникнута ідеями гуманізації і демократизації суспільства шляхом поліпшення його засобами виховання й освіти. Тому, дослідження педагогічної спадщини Аль-Фарабі перекликається з сучасними вимогами виховання молодого покоління. Забезпечення наступності в історії педагогіки вкрай важливе у зв'язку з усвідомленням сучасної світової громадськості щодо цілісності світу Сходу і Заходу. Як у західній, так і в українській історії педагогіки внесок народів Сходу, їх тісний зв'язок з культурою народів Заходу завжди були предметом спеціального дослідження. У цьому контексті дослідження педагогічної спадщини Аль-Фарабі викликає великий інтерес.

Вивчення творчої спадщини Аль-Фарабі було предметом цілого ряду наукових досліджень багатьох арабських та зарубіжних авторів. Разом з тим, середньовічний вчений відомий переважно як філософ, тому основна частина наукових праць присвячена філософським, соціально-політичним і загальнокультурним дослідженням. До них слід віднести публікації таких

учених, як С. Григорян, А. Касимжанов, М. Хайруллаєв, а також роботи багатьох інших авторів (наприклад, Мірви Хусаїна, Кумаїра Юханни та ін.).

Педагогічна діяльність і погляди мислителя значно рідше були предметом спеціальних досліджень. Окремі проблеми багатой педагогічної спадщини мислителя розглядав Х. Тллашев. Першу спробу узагальнити педагогічні ідеї Аль-Фарабі зробив А. Кубесов, який у своєму дослідженні, приділив велику увагу викладенню філософських, соціальних поглядів мислителя, розробив дидактичні положення педагогічної концепції філософа.

Існують публікації арабських авторів з історії педагогіки, в яких творчість Аль-Фарабі вписано в загальну історію педагогіки Сходу. До таких робіт слід віднести дослідження Абдель Даїма, Аб'яд Маліка, Махфуз Хусаїн Алі та ін.

Таким чином, теоретична спадщина Аль-Фарабі досліджена у світовій науці переважно філософами й істориками. Необхідно підкреслити, що в арабській науковій літературі немає робіт, спеціально присвячених педагогічній спадщині мислителя.

Науковий аналіз поставленого завдання, вивчення ступеня його розробленості дав можливість виявити низку суттєвих *суперечностей*, зокрема між: динамікою розвитку світового освітнього простору та потребою у вивченні філософсько-педагогічних поглядів філософів та педагогів минулого; зростанням актуальності проблеми навчання й виховання та відсутністю ґрунтовних досліджень з історії запровадження і розвитку педагогічних ідей та поглядів на цей процес у минулому.

Отже, актуальність і доцільність дослідження, необхідність об'єктивного осмислення теоретичних надбань і практичного досвіду минулого, відсутність цілісного історико-педагогічного дослідження, а також потреба в розв'язанні наявних суперечностей зумовили вибір теми дисертації: **«Філософсько-педагогічні погляди Аль-Фарабі»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано відповідно до плану наукових досліджень ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» в межах комплексної науково-дослідної теми «Вітчизняна і зарубіжна педагогічна спадщина (друга половина ХІХ – початок ХХІ століття)» (реєстраційний номер 0106U013193). Тема дисертаційного дослідження затверджена вченою радою ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» 26 січня 2011 р. (протокол № 1) та узгоджена в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні 29 березня 2011 р. (протокол № 3).

Об'єкт дослідження: філософсько-педагогічна спадщина Абу Насра Аль-Фарабі.

Предмет дослідження: передові філософсько-педагогічні ідеї Абу Насра Аль-Фарабі.

Мета дослідження: охарактеризувати зміст філософсько-педагогічних поглядів Аль-Фарабі і розкрити їх історичну значущість для педагогіки.

Досягнення поставленої мети передбачало вирішення таких **завдань**:

1. Визначити історичні умови формування наукового світогляду Аль-Фарабі.

2. Проаналізувати вплив давньогрецької філософії на становлення поглядів Аль-Фарабі.

3. Дослідити розробку змісту природничо-наукової освіти (математика, хімія, фізика, медицина) Аль-Фарабі.

4. Схарактеризувати ідеї гуманітарної освіти в роботах Аль-Фарабі.

5. Окреслити перспективи подальшого розвитку філософсько-педагогічних поглядів Аль-Фарабі.

Теоретико-методологічними основами дослідження є положення теорії наукового пізнання, концептуальні положення про діалектичний взаємозв'язок явищ об'єктивної дійсності, методологічні положення про єдність теорії та практики, історичного та логічного, закономірний характер суспільних явищ та освітніх процесів, доцільність творчого використання досвіду минулого в сучасному освітньому процесі, принципи науковості, історизму, системності, єдності науки й освіти.

Методи дослідження. Для досягнення мети та розв'язання завдань дисертації використано комплекс методів історико-педагогічного дослідження, серед яких провідними стали аналіз, синтез і історико-педагогічна інтерпретація даних, які містяться в літературних джерелах; порівняльно-історичний метод, що дозволяє порівнювати і зіставляти історико-педагогічні факти, виявляти в них загальне й особливе; систематизація та узагальнення матеріалів, отриманих у результаті дослідження першоджерел і наукової літератури.

Джерельну базу дослідження склали такі групи науково-педагогічних джерел: друковані та рукописні трактати Аль-Фарабі, що відображають його педагогічні ідеї («Політика», «Набуття щастя», «Погляди мешканців добродесного міста», «Шляхи досягнення щастя»); праці істориків, філософів, поетів, богословів середньовічного Сходу; праці дослідників спадщини Аль-Фарабі нашого часу.

Наукова новизна дослідження визначається тим, що в ньому:

– вперше проведено комплексний аналіз історичних документів, праць самого Аль-Фарабі, його послідовників і сучасних авторів, в якому з урахуванням передумов, умов і методологічних основ систематизовані його філософські, наукові та педагогічні погляди;

– на основі аналізу літературних джерел виділено сукупність найбільш важливих факторів – політичних, економічних, соціальних, наукових і культурних, які значно вплинули на формування і становлення поглядів, ідей і висловлювань Аль-Фарабі про процеси пізнання, навчання і виховання;

– виявлені особливості поглядів Аль-Фарабі на предмет і зміст природничо-наукової і гуманітарної освіти, методи і принципи навчання, роль учителя в освітньому процесі та вимоги до рівня його підготовки, роль учня і вимоги до його особистісних якостей;

- удосконалені наукові уявлення про внесок ученого в розвиток прогресивної педагогічної думки Сходу;
- введені в науковий обіг невідомі та маловідомі архівні документи та історичні факти, що стосуються розкриття філософсько-педагогічних ідей Абу Насра Аль-Фарабі.

Практична значущість дослідження. Результати дослідження використовуються при читанні лекцій і проведенні практичних занять з історії педагогіки. Отримані дані вносять посильний внесок у подальшу розробку історії педагогіки Середнього і Близького Сходу й корисні для вчених при написанні підручників і навчальних посібників з історії педагогіки.

Основні результати дослідження впроваджено в освітній процес Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (довідка про впровадження № 68-20-310/1 від 10.06.2020 р.) та Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (довідка про впровадження № 1/450/1 від 01.06.2020 р.).

Апробація результатів дослідження здійснювалася шляхом їх оприлюднення на науково-практичних конференціях різного рівня: *міжнародних* – «Сучасні концепції викладання природничих дисциплін у медичних освітніх закладах» (Харків, 2019); *всукраїнських* – «Розвиток життєвої компетентності особистості в умовах освітніх трансформацій: виховний, психологічний, інклюзивний виміри» (Херсон, 2018), «Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського» (Харків, 2019); *регіональних* – «Наумовські читання» (Харків, 2019), «Інноваційні педагогічні технології в цифровій школі» (Харків, 2019).

Публікації. Основні результати дослідження відображено у 12 одноосібних публікаціях, з яких 7 висвітлюють основні наукові результати дисертації, 5 – апробаційного характеру.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів та висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел (187 найменувань). Загальний обсяг дисертації – 193 сторінки, з них 154 сторінки основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, розкрито стан наукової розробленості досліджуваної проблеми; окреслено об'єкт і предмет наукового пошуку, сформульовано його мету та завдання, висвітлено теоретико-методологічні методи дослідження, джерельну базу, розкрито наукову новизну й практичне значення отриманих результатів, наведено відомості щодо їх апробації.

У **першому розділі** – «Соціокультурні умови та ідейні джерела формування філософсько-педагогічних поглядів Аль-Фарабі» – проведено аналіз історичного періоду життя і діяльності мислителя, простежено його життєвий і творчий шлях, розглянуто передумови, які вплинули на становлення

особистості вченого, формування ідей і поглядів, які знайшли відображення в його вченні. Аналіз показав, що життя Аль-Фарабі (870-950 рр.) припало на дуже складний і протирічний період. IX-X століття характеризується двома головними подіями. Першою з них є завоювання Середньої Азії арабськими феодалами і включення її до складу Арабського халіфату – могутньої держави, яка поширилась від Індії до Атлантичного океану, наслідком чого стало не тільки об'єднання територій, а й наявних культур, узагальнення наукових досягнень різних народів. Дослідники вважають, що наслідки цього об'єднання неможна характеризувати однозначно, серед них були, як негативні, так і позитивні. До негативних слід віднести загибель понад декілька тисяч людей, руйнування міст, історичних пам'яток, занепад господарства і культури. До позитивних – відкриття нових ринків, розвиток торгівлі не тільки з Китаєм, Індією та Іраном, а й з Іраком, Сирією, Єгиптом, що сприяло піднесенню господарського життя. Для розвитку науково-філософських ідей велике значення мало посилення культурних зв'язків і традицій різних народів, взаємозбагачення та взаємовплив їх один на одного.

Друга головна подія цього періоду – це перемога і затвердження на території Середньої Азії ісламу, як провідного релігійного вчення. Таким чином, розвиток політичної і філософської думки відбувався на фоні виникнення і подальшого загострення міжрелігійної боротьби ісламу з іншими віровченнями, які існували того часу на цій території: християнство, іудаїзм, індійські релігійно-філософські вчення та інші. Це викликало до життя багато різних філософсько-релігійних напрямків, привело до поступового відокремлення філософії від релігії та її подальшого самостійного розвитку. На початку X століття владою халіфату був взятий твердий курс на укріплення ортодоксального сунітського ісламу, внаслідок чого представники всіх інших віровчень, і взагалі, всі вільно мислячі і прогресивні люди зазнавали переслідувань.

У роботі простежено життєвий шлях Аль-Фарабі, про який є дуже мало відомостей. Це пов'язано з тим, що доступні джерела, які містять біографічні відомості про нього, були створені лише в XII-XIII ст. Аль-Фарабі народився в 870 році в місцевості Фараб, в тюркській сім'ї, але історикам точно невідомо, в якому саме місті. Справедливо вважати, що Аль-Фарабі увібрав у себе більш широкі традиції, ніж традиції рідного міста. Повне ім'я – Абу-Наср Мухаммад Ібн-Мухаммад Ібн-Тархан Ібн-Узлаг Аль-Фарабі ат-Тюрки, уживане скорочення імені – Аль-Фарабі (у латин. формі – Alfarabius). Припускають, що початкову освіту Абу Наср отримав на батьківщині. Відомо, що до приїзду в Багдад він не знав арабської мови і спочатку навчався, очевидно, тюркською або согдійською. Рідні місця Аль-Фарабі покинув, прагнучи задовольнити свої різнобічні культурні запити. За одними відомостями це сталося в юності, за іншими – у віці близько сорока років. З літератури відомо про те, що Аль-Фарабі до від'їзду з Середньої Азії побував у Шаші і Самарканді, а потім у Бухарі, де він зупинявся на деякий час для навчання і роботи.

У IX-X століттях Середня Азія була центром розвитку точних наук, духовної культури і мистецтва. Головні міста – Бухара, Багдад, Дамаск, Харан – зазнали в цей період значного розвитку. Вони були зосередженням досягнень містобудування, архітектури, прикладного мистецтва, літератури, природничих наук і медицини. Синтез ідей і традицій різних культур і цивілізацій – грецької, арабської, іранської, індійської, тюркської позитивно позначився на розвитку освіти. У містах відкривалася велика кількість навчальних закладів, у яких поряд з ісламом викладали природничо-наукові предмети, будувалися бібліотеки, у них було зібрано величезну кількість книг із різних галузей знання.

Великим культурним центром і осередком кращих інтелектуальних сил арабомовної культури Арабського халіфату був Багдад. До нього з усіх кінців халіфату стікались люди, які прагли отримати знання. Тому до Багдада пішов і Фарабі, щоб продовжувати свою освіту. По дорозі він побував у багатьох містах Ірану – Ісфахані, Хамадані, Реї (Тегерані) та ін. Можна вважати, що перебування його в Середній Азії та Ірані – країнах, не тільки багатих культурними традиціями, а й тих, що були центрами народних повстань і різних еретичних рухів зіграло в формуванні наукових поглядів Аль-Фарабі чималу роль. Час початку цієї подорожі і прибуття до Багдада невідомі, в одному з джерел згадується лише, що він оселився в місті, коли там був халіфом Муктадир (908-932 рр.). Перебування Аль-Фарабі в Багдаді було вельми плідним. Він у короткий термін досконало опанував арабською мовою і почав займатися різними науками. Саме там завершилося його формування як видатного вченого-енциклопедиста і найбільшого філософа. Б. Гафуров і А. Касимжанов вказують, що «саме Багдада стосується те, що Аль-Фарабі говорить про ідеальне місто...». Але у зв'язку з початком гонінь на вчених, невдовзі він був змушений переїхати в Харан, де зустрів кращого вчителя всього свого життя – Юханну Ібн Хайлана Куннаї, який дав йому основи медицини і логіки. Наступним містом на шляху Аль-Фарабі був Дамаск. Відповідно до багатьох джерел він прибув сюди в 941 р. і тут провів решту свого життя, займаючись науковою роботою. Відомо також, що в Дамаску Фарабі закінчив свою фундаментальну працю – «Трактат про погляди мешканців добродесного міста», розпочатий в 940 р. У 943 р. він вирушив до міста Халеб (Алеппо), де при дворі халебського правителя Сайфут-Давли Хамдаміда (943-967 рр.) жили безліч поетів і вчених, які відрізнялись вільнодумством. Однак, судячи з історичних джерел, Аль-Фарабі не був придворним ученим і, вочевидь, не проживав постійно в Алеппо, а приїжджав сюди з Дамаска. Є також відомості, що в 949-950 рр. вчений побував у Єгипті, але з якою метою він їздив туди у джерелах не вказано. Зазначено тільки, що в Єгипті Аль-Фарабі ще раз переглядав свою книгу «Про погляди мешканців добродесного міста» і розділив її на розділи, а також склав зміст. Про смерть Аль-Фарабі (950 р.) у джерелах є дві версії: за однією, він помер природною смертю в Дамаску, за другою, – був убитий озброєними бандитами в степу, коли з кількома людьми вирушив у місто Аскалан. Могила Абу Насра була за

стінами Дамаска поблизу Малих воріт. Цей факт вказує на те, що реакційне духовенство, не зрозумівши справжню мету його робіт, вважало Фарабі еретиком і віровідступником, що підтверджується багатьма матеріалами.

У дисертації зазначено, що потужним джерелом прогресивних природничо-наукових і філософських поглядів учених Близького і Середнього Сходу стали філософські школи Давньої Греції, ідеї грецьких мислителів. Підтвердженням цього є відомості про найповніші переклади на арабську мову книг Арістотеля, Платона, Сократа, Галена та інших авторів, їх неодноразове коментування та аналіз багатьма філософами того часу. Це показує, що формування поглядів Аль-Фарабі відбувалося не на пустому місці.

На основі проведеного аналізу встановлено, що у науковій історіографії Аль-Фарабі визнаний видатним представником східного арістотелізму, що переплітається з неоплатонізмом. Він виступав як коментатор, послідовник, критик ідей і поглядів давньогрецької філософії, за що справедливо був названий ім'ям «Другий учитель» (першим був сам Арістотель). Очевидно, таке визнання обумовлено тим, що саме Аль-Фарабі вдалося як нікому іншому, не дивлячись на трудомісткість засвоєння філософських ідей грецьких мислителів, розраховуючи на особисте сприйняття ідей і проблем, поставлених ними, зуміти зрозуміло донести їх до кожного зацікавленого шукача знань у своїх творах.

Доведеним є той факт, що Аль-Фарабі прихилився перед Платоном і Арістотелем, особливо перед останнім, але при цьому не можна розглядати вчення Аль-Фарабі, як механічний синтез платонізму та арістотелізму. Принципово важливо, що саме приваблювало його в їх ідеях і поглядах, які слід розглядати як теоретичне джерело його власних поглядів. Трактати Аль-Фарабі відображали не тільки детальний аналіз ідей Платона і Арістотеля, зміст аналізованих ним творів, але й містили власні думки, ідеї і погляди на такі поняття, як душа, розум, матерія, проблеми етики (добро, зло, досконала людина), устрій ідеального міста (держави), процес пізнання, виховання та ін. Учений простежував спільність поглядів Платона і Арістотеля за цілим циклом питань, але вважав невірним протиставляти цих мислителів один одному з ідей про те, чи створений світ Богом, або існує від віку, про цілі і форми, душу й інтелект. У них загальний ідеал – споглядальне життя мудреця, філософ має правити державою. Характеризуючи погляди грецьких мислителів, Аль-Фарабі формував власні світоглядні позиції. Він не тільки бачив нерівність між людьми в суспільстві, а й критикував його. Разом з тим, він вважав, що за допомогою освіченого керівника всі люди в добродесній державі, незалежно від їх соціального стану, зможуть знайти своє щастя, оскільки ця держава буде управлятися людьми, схильними до мислення і пізнання. Теорія добродесної держави й освіченого правителя мала ідеалістичну основу, але тим не менш, історично вона була кроком уперед у соціальному й етичному мисленні епохи раннього середньовіччя.

Спадщина Аль-Фарабі, в якій так чи інакше відображені надбання грецьких мислителів, надзвичайно велика і різноманітна. Вона включає всі

відомі на той час галузі знання: етику, політику, психологію, природознавство, музику. Але на першому місці у нього була філософія, й особливо логіка, праці з якої зробили його популярним у всіх країнах Близького Сходу. Як і грецькі філософи, Аль-Фарабі вважав філософію єдиною наукою, яка охоплює всі сторони людського знання. Він стверджував, що людина у всіх своїх діяннях керується повелінням розуму і творчої, активної діяльності.

Точна кількість робіт філософа досі невідома. За різними відомостями, вона коливається між 80 і 160. Є трактати, що складаються з двох-трьох сторінок, але є і багатотомні. Він прокоментував «Категорії», «Герменевтику», першу і другу «Аналітики», «Топіку», «Софістику», «Риторику» і «Поетику». Всі ці роботи свідчать про те, що Аль-Фарабі приділяв більшу увагу енциклопедичній спадщині Арістотеля, ніж ідеалізму Платона. Багато своїх філософських, педагогічних і психологічних суджень він будував на основі вчень Арістотеля, або повністю приймаючи і розвиваючи їх, або критикуючи і відкидаючи. Спираючись на теоретичну спадщину грецьких філософів Аль-Фарабі формував свої оціночні судження і про будову світу, спрощуючи і логічно вибудовуючи складну і заплутану аристотелевську картину світогляду. Його філософські погляди базувалися на власній класифікації наук, яка була створена під впливом класифікації наук Арістотеля, але на відміну від якої була більш змістовна і логічно вибудована.

У науці про людину Аль-Фарабі стояв набагато вище своїх сучасників, передбачаючи значення наукових знань у формуванні розвинутої людини. В основі педагогічних і психологічних поглядів Аль-Фарабі лежить відроджена в епоху середньовіччя думка Арістотеля про людину, як про істоту громадську, яка потребує спілкування і взаємодії з іншими людьми, без чого не є можливим пізнання і самовдосконалення.

Аль-Фарабі створив і велику кількість оригінальних робіт. Найбільшою популярністю користувалася його «Перлина премудрості» – невеликий трактат, що викладає в стислій формі всю сутність його вчення. Величезний інтерес являє також відомий трактат «Погляди мешканців добродесного міста», що склався не без впливу роботи Платона про державу. У ньому мислитель намагається дати відповідь на ряд найважливіших питань: про походження держави, про причини соціальної нерівності і т.п. Йому належать також трактати: «Субстанція», «Час», «Вакуум», «Про єдність Платона і Арістотеля», «Рух небесної сфери» та багато інших. Вирішуючи філософські і загальнонаукові питання в ідеологічному, теологічному дусі, Аль-Фарабі доповнював свої трактати застереженнями і тлумаченнями, які є відходом від ідеалізму і свідчать про матеріалістичні тенденції в його поглядах, в яких матерія виступає основою всього суцього, вічного, категорією, але від створення Аллахом. Допускаючи Бога лише як першопричину світобудови, Аль-Фарабі стверджував, що природа самостійна, а її процеси за своїм характером природні. Ця позиція вченого лягла в основу розробки їм змісту природничих наук, як елемента освіти того часу. Таким чином, у роботі встановлено, що саме давньогрецька філософія стала провідним

фактором і визначною теоретичною основою формування і становлення філософсько-педагогічних поглядів Аль-Фарабі.

У другому розділі – «Розробка освітніх та психолого-педагогічних ідей у роботах Аль-Фарабі» – з'ясовано загальні й особливі риси проблеми розробки ідей природничо-наукової і гуманітарної освіти у роботах мислителя, розкрито сутність його психологічних і педагогічних поглядів.

Відзначено, що науки Близького і Середнього Сходу, які сьогодні належать до природничого знання й освіти, в епоху раннього Середньовіччя мали високий рівень розвитку, але існуюча в той час їхня класифікація була дуже далекою від сучасної і включала в себе, крім філософії, математику, логіку, граматику, поетику, медицину, і то, як галузі філософського знання. Аль-Фарабі властиве таке ж ставлення до системи знань, яке склалося в його епоху. Разом з тим, його праця «Слово про класифікацію наук» містить визначення предмета кожної галузі знання, яке органічно переплітається з супроводжуваним його стислим, зрозумілим і лаконічним викладом самого змісту науки. Природничо-математична освіта в класифікації наук Аль-Фарабі є однією з важливіших складових загальної освіти. Доведено, що Аль-Фарабі виходив з того, що в основі пізнання різноманіття всього світу лежить пізнання чисел і величин, і тому приділяв особливу увагу математиці і, в першу чергу, її розділам – арифметиці і геометрії, стверджуючи, що ці науки «проникають в усі науки», оскільки вони оперують поняттями і відносинами, абстрагованими від реальних предметів і взаємозв'язків. Математичну науку Аль-Фарабі розглядав як сукупність семи видів математичного знання, розділивши її на відповідні структурні частини: науку чисел; науку геометрію; науку оптику; науку про зірки; науку про музику; науку про тяжкість; науку про майстерні прийоми. Він перший визначав теоретичний і практичний аспекти кожної дисципліни. В якості основного фундаменту всього природничо-наукового мислення Аль-Фарабі розглядав геометрію, основи якої вивчаються шляхом аналізу і синтезу. Одночасно він розвивав алгебраїчні положення про різноманітні методи знаходження чисел для раціональних і ірраціональних величин; формував поняття про тригонометричні лінії, увів поняття тангенса і котангенса в тригонометричному колі, застосовував математичні досягнення своєї епохи для вирішення конкретних завдань астрономії, удосконалюючи тригонометричні методи роз'яснення її досягнень.

Аль-Фарабі критично ставився до фантастичних уявлень в науці і тому першим спробував відокремити достовірне від помилкового в алхімії. Розуміючи необхідність розкриття природи хімічних процесів і сполук, він бачив завданнями хімії пізнання мінералогії і придбання достовірного знання в цій галузі науки, однак зазначав, що передувати отриманню цього знання повинно вивчення логіки й природознавства, зокрема фізики, особливо тих її розділів, які вивчають складні тіла.

Фізика, або природнича наука, за Аль-Фарабі, об'єднувала вісім наук, залежно від характеру предмета, який вивчають. Вона давала уявлення про елементи і природні тіла, їх походження, якості і властивості тіл, спільне й

відмінне та їх взаємодію. Поряд з мінеральними тілами, рослинами, до природознавства Аль-Фарабі включав і знання про тваринний світ, і людину зокрема. Він першим серед учених свого часу розділив природознавство і медицину й указав на їх відмінності. У Середньовіччі медичні та філософські знання були органічно взаємопов'язані, і багато філософів одночасно були медиками. У роботі відзначено, що у спадщині Аль-Фарабі є трактати з загальних питань медицини, які вказують на глибоке знання ним теоретичних основ цієї науки і на докладне ознайомлення з її історією. Особливою заслугою мислителя можна вважати визначення та змістовну розробку сукупності знань, якими повинен володіти лікар. У медицині Аль-Фарабі виділяв сім частин: анатомію, фізіологію, патологію, діагностику, прогноз, дієтетику, фармакологію. Він детально розробив вимоги до професійної підготовки медика, до яких включив необхідність пізнання кожного органу людини, видів хвороб, їх причин і симптомів, розуміння видів їжі, простих і складних ліків, пізнання законів, які впливають на відновлення здоров'я.

У ході аналізу ідей гуманітарної освіти в трактатах Аль-Фарабі і роботах дослідників його спадщини, виявлено, що в сфері гуманітарного знання головне місце у Аль-Фарабі займає філософія. Він дотримувався уявлення про філософію, як науку, що є вищою над усіма науками, які знаходяться під її впливом, тобто вона є загальним знанням. Визначаючи предмет і зміст філософії, вчений стверджував, що ця наука про загальні закони і властивості буття, яка дає докладні та повні знання про його сутність, про сенс всього існуючого, відрізняється ясністю, доказовістю і переконливістю. Аль-Фарабі не тільки докладно знав історію філософії, він визначив її цілі й задачі, систематизував філософські висловлювання й ідеї античних авторів. Також учений висунув низку вимог до особистих якостей шукача філософського знання, надав конкретні вказівки, щодо рівня і змісту знань, які потрібні передувати вивченню філософії. Тобто, в своїх філософських працях він розв'язував також багато педагогічних проблем. Аль-Фарабі розглядав етичні проблеми засвоєння філософських знань, пропонуючи своєрідний етичний кодекс ученого і педагога. Від того, хто присвятив себе філософії, Аль-Фарабі вимагає моральної чистоти, любові і справедливості, праці та чесноти. Шукач знань повинен бути стриманим і стійким у процесі оволодіння науками, повинен за своєю природою любити істину та її поборників, не проявляти норовистості й егоїзму в своїх бажаннях, бути вихованим, легко підкорятися добру і справедливості.

Аль-Фарабі один з перших в арабомовній філософії вивчив послідовність питань про логіку. Логіка була однією з найбільш розроблених частин його філософської системи й у теоретичному, й у педагогічному аспектах, вона давала найбільш докладний і систематичний опис форм і принципів логічного мислення. У його трактуванні логіка виступає, як знаряддя пізнання речей, засіб досягнення істини, як науковий метод, необхідний для всіх галузей знань. Він довів незамінність зв'язку логіки і математики, логіки і граматики, оскільки саме ці науки прищеплюють людині навички логічного мислення. Всю науку

про логіку Аль-Фарабі розділяє на вісім самостійних розділів, з яких три перших – про прості категорії мислення і мовні вирази, прості міркування, вчення про силогізми, а інші п'ять – присвячені логіці мистецтв і стосуються мистецтва доказу, спору, софістики, риторики і поезії. У той же час розвиток логіки Аль-Фарабі обмежувався елементарною формальною логікою, хоча багато його логічних положень зберегли своє значення і донині, оскільки в області формальної логіки, в області опису основних природних принципів і форм мислення зміни відбулися незначні.

Будучи високоосвіченим дослідником і вченим, Аль-Фарабі цікавився також проблемами теорії і практики поезики і музики, присвятив ряд трактатів питанням мови, словотворенню, каліграфії, складанню словників. Йому належать роботи: «Книга про словник», «Книга про мистецтво письма», «Книга про слова і букви». Велике значення мають його судження про поетичне і риторичне мистецтво, силу впливу вірша на емоційний стан, поведінку людини, роль уяви у процесі створення творів мистецтва. У джерелах є відомості, що Аль-Фарабі володів мистецтвом віршування, писав вірші фарсі й арабською. Окремі зразки його поетичної творчості, що збереглися, певною мірою відображають філософські роздуми, спосіб життя мислителя, його невдоволення своїм часом. Він досконало знав також і теорію віршування та, використавши основні принципи «Поетики» Арістотеля, створив ряд трактатів з теорії поезії, серед яких «Про канони мистецтва» і «Про мистецтво поезії». Дотримуючись класифікації, яку дав Арістотель, Аль-Фарабі поділив грецьку поезію на ряди, види і жанри: епос, лірика, драма, трагедія, дифірамп, комедія, сатирична драма, та дав визначення кожному з них. Згідно йому, в створенні справжнього поетичного мистецтва важливе місце займає знання певних правил, таких як, відповідність словесних виразів речам про які йде мова, ритмічність, рівномірність частин вірша, наявність гармонії і певного порядку між ними, а також володіння технікою віршування, і, найголовніше, природний талант. Таким чином, ідеї Аль-Фарабі в області гуманітарних наук, розроблені ним на основі філософського підходу, який був загальноприйнятим в ту епоху, заклали основи тогочасного освітнього процесу.

У роботі доведено, що Аль-Фарабі також належить істотна роль у становленні основ психології і розвитку психологічної думки на арабомовному Сході. Він створив безліч трактатів в області психології, наприклад, «Про душу», «Про силу душі», «Про множинне і єдине», «Розум і поняття». Його міркування на теми пізнання, душевних процесів, та інших відомих сьогодні психологічних понять, містяться в багатьох його філософських роботах, наприклад, «Суть мудрості», «Громадянська політика», «Засади існування форм і акциденцій», «Трактат про погляди мешканців добродесного міста» та ін. Психологічні погляди вченого також формувалися під впливом античних авторів. Однак, мислитель зазначав, що все, висловлюване ними, має піддаватися перевірці та науковому доказу, в основі якого він бачив два основні методи дослідження – спостереження і досвід. Аналіз поглядів Аль-Фарабі на процеси пізнання, проблеми душі і душевних сил, дозволяє відзначити, що в

цих питаннях він відкидав ідеалістичні судження Платона. У трактатах ученого набагато більше думок і висловлювань, що збігаються з матеріалістичними позиціями Арістотеля. Аль-Фарабі розглядав всі психічні процеси у взаємозв'язку з певними матеріальними явищами, які відбуваються в організмі людини, а провідну роль у процесі пізнання відводив чуттєвому, відчуттям і мисленню, розуму. Прагнучи класифікувати психічні процеси і стани, вчений розробив систему власних поглядів на душу і душевні сили на основі спостереження і логічного обґрунтування фактів, тому його психологічні погляди відрізнялися оригінальністю і передовим характером у порівнянні з міркуваннями і поглядами мислителів його епохи.

Розглядаючи проблеми пізнання, Аль-Фарабі використовував свої знання в області медицини, фізіології, математики, астрономії, філології та інших наук. Проблему пізнання він розглядав як частину загальної задачі з'ясування сутності людини, і припускав можливість повного пізнання людиною зовнішнього світу. Згідно з уявленнями вченого, знання в теорії пізнання має три основних джерела. Перший – безпосереднє знання, що виходить з відчуття і розуму. Другий – опосередковане і засвоєне знання, придбане шляхом застосування теорії. Третій – спостереження, як спосіб придбання найбільш ґрунтовних знань. Основну роль у процесі пізнання Аль-Фарабі відводив душевним силам, які розділяв на дві категорії: рушійні і ті, що пізнають. У свою чергу, рушійні сили він ділив на рослинні, тваринні і людські, а сили, що пізнають, на тваринні і людські. Учений також докладно описав душевні сили, що пізнають, і показав їх місце в пізнавальному процесі, а також запропонував їх класифікацію: зовнішні, або сили, що відчують – дотикова, смакова, нюхова, слухова, зорова; і внутрішні – сила, що згадує, і сила, що уявляє (пам'ять, уявлення та уява); сила, що прагне (емоції); сила, що говорить; сила, що мислить. Згідно йому, кожна душевна сила приводиться в дію певними частинами організму, органами людського тіла, які при цьому взаємодіють з іншими його частинами. Він зазначав, що душевні сили виникають, як природна властивість людського тіла з моменту його народження, а не існують в готовому вигляді і не привносяться в організм ззовні. Аль-Фарабі розглядав людську душу (дух, психіку), не як щось неконкретне, а як індивідуальну субстанцію, і на цій основі висловлював можливість взаємовпливу душі і тіла. Разом з тим, він був далекий від того, щоб вважати душу, тобто психіку, природною властивістю фізіологічних процесів вищої нервової системи. Теорія пізнання Аль-Фарабі в цілому була обмеженою, хоча при розгляданні багатьох проблем пізнавальної діяльності людини, він виходив із досягнень природничо-наукової думки і стояв на вірній позиції в постановці цих проблем та вирішенні питань про природу відчуттів, їх залежності від органів чуття, загальної схеми душевних сил і здібностей людини.

Визначено, що характерною рисою системи педагогічних поглядів Аль-Фарабі було приділення особливої уваги гармонійному розвитку особистості. Педагогіка, як самостійна галузь знання в той час ще не позначалася, тому педагогічні погляди Аль-Фарабі знаходили своє вираження в найрізноманітніших його філософських працях, відображаючи, в залежності від

спрямованості трактату, ті чи інші педагогічні ідеї, які пов'язані і переплетені з його філософськими і соціально-етичними поглядами.

У роботах Аль-Фарабі в основному розроблялися проблеми розумового, морального, естетичного і фізичного виховання. Головна мета педагогіки, відповідно до його філософської концепції полягала в тому, щоб підвести людину до щастя через заволодіння нею чеснотою, яка полягає в здійсненні добрих вчинків, для чого необхідне оволодіння всіма видами знань і моральна чистота.

Розуміння щастя, як мети виховання, розглядається Аль-Фарабі не як нагорода за дії, які приводять до щастя, або за відмову від порочних дій, не як чеснота через можливість майбутньої вигоди. На його думку, добродісна людина дотримується справедливості тому, що вона вже сама по собі є благом, яке не потребує додаткової винагороди, й утримується від вчинення зла тому, що такого роду дії їй огидні і потворні самі собою.

Трактуючи проблему досягнення щастя як мети виховання, Аль-Фарабі стверджує, що людина не народжується з уже готовими чеснотами або пороками, вона може бути схильною до станів, пов'язаних із ними, але зрештою від людини залежить як зміцнювати і розвивати дане природою. Фактично, Аль-Фарабі проголошував вирішальну роль виховання, вважаючи, що «характер людини виробляється в результаті звички, і чесноти і вади закріплюються звичкою».

Аль-Фарабі розглядав процеси навчання і виховання в тісному взаємозв'язку, визначаючи при цьому відмінності між цими двома поняттями. У його трактуванні навчання – це осягнення учнем філософського знання, а виховання це діяльність учителя, яка полягає у допомозі тому, кого навчають, оволодіти певним набором знань, навичок і моральних якостей. Ідеалом виховання й освіти, на думку мислителя, служило повне і різнобічне оволодіння науковими знаннями і досягнення моральної досконалості не тільки учнями, а й учителями.

Учений вважав, що виховання потрібно починати з раннього віку, оскільки людина з народження має лише схильність до знань, а поведінка і характер формуються в результаті виховання і навчання. Їм запропоновано застосування двох методів виховання учнів – м'який (заохочення) і жорсткий (примус) в залежності від характерів і прагнень учнів. Їм також розроблений метод «середини» для формування моральних якостей особистості – метод самовиховання, який заснований на критичному аналізі своїх якостей і позбавленні від нестачі або надлишку будь-якої властивості характеру шляхом виконання протилежних дій.

У навчанні Аль-Фарабі пропонував застосовувати методи прослуховування, пояснення і тлумачення, просування в осягненні знань від простого до складного, врахування індивідуальних психологічних особливостей учня, а у вихованні – методи заохочення і переконання. Одним з методів виховання у Аль-Фарабі є метод позитивного прикладу, тому особливу увагу вчений приділяв особистості вчителя, його особистим якостям, запасу

знань і вмінь, навичок і дій. Особистості вчителя в роботах Аль-Фарабі відведена основна роль, проводиться паралель між учителем і мудрим правителем міста. Учитель, на думку Аль-Фарабі, повинен володіти рядом позитивних вроджених і набутих якостей – працьовитістю, високим рівнем культури і моральності, запасом знань і практичних умінь, достатньою підготовкою, вміння пояснювати і розтлумачувати, бути терплячим і піклуватися про своїх учнів.

ВИСНОВКИ

У ході виконаних досліджень розширено уявлення про природу і характер освітніх ідей Абу Насра Аль-Фарабі, розкрита їхня історична значимість і визначено перспективи подальшого розвитку філософсько-педагогічних поглядів ученого.

1. У роботі показано, що основними історичними подіями на території Середньої Азії епохи Аль-Фарабі, які вплинули на формування його наукового світогляду є: завершення процесу формування і розвитку феодальних відносин; завоювання Середньої Азії і включення її до складу Арабського халіфату; перемога і затвердження ісламу, як провідного віровчення і посилення ідеологічної боротьби з іншими віровченнями (християнство, іудаїзм, індійські релігійно-філософські віровчення); підйом господарського життя, розвиток торгівлі з Китаєм, Індією, Іраном, Іраком, Сирією, Єгиптом, посилення культурних зв'язків; зростання і розвиток міст, посилення їх ролі, як центрів економічного, культурного та наукового життя; відкриття у великих містах більшої кількості навчальних закладів і бібліотек, розвиток матеріальної і духовної культури, мистецтва, точних і суспільних наук. Виділено також негативні чинники: міжусобні війни і загибель людей, руйнування міст і історичних пам'яток, занепад господарства і культури, прояви соціальної нерівності, зміцнення позицій ортодоксального сунітського ісламу і переслідування прогресивно мислячих людей.

2. За допомогою аналізу літературних джерел встановлено, що на формування наукових і педагогічних поглядів Аль-Фарабі значною мірою вплинули ідеї видатних філософів і мислителів Стародавньої Греції, особливо Платона і Арістотеля. У процесі детального вивчення їхніх праць, перекладу та коментування ідей і поглядів, учений формував власні світоглядні позиції щодо проблем виникнення світу, буття, душі, політики, етики, логіки, освіти та ін., багато в чому спираючись на погляди Платона й Арістотеля.

У соціально-етичній області, в питаннях соціальної нерівності, походження і функціонування держави Аль-Фарабі додержувався робіт Платона. Слідом за Платоном головною метою етики він вважав з'ясування шляхів досягнення щастя, а державу уподібнював людському тілу, де кожному органу притаманні свої специфічні функції. Однак різко виступав проти вчення Платона про душу, заперечував, що пізнання спочиває на спогадах, оскільки не вірив в існування душі до існування тіла.

У питаннях про будову світу, матерію, людину, процес пізнання і самовдосконалення, Аль-Фарабі багато в чому слідував думкам і теоріям Арістотеля, спрощуючи і впорядковуючи складну арістотелівську картину світогляду. Запропонована Аль-Фарабі класифікація наук, аналогічна класифікації, розробленої Арістотелем, але в силу історичних обставин доповнена мусульманським правом і богослів'ям. Педагогічні та психологічні погляди Аль-Фарабі в своїй основі містять думки Арістотеля про людину як суспільну істоту, що вимагає взаємодії з іншими людьми для розвитку пізнання і самовдосконалення.

3. На основі аналізу робіт самого Аль-Фарабі та його дослідників встановлено, що головне місце у формуванні природничо-наукового пізнання Аль-Фарабі відводить математичній науці. Він виділяє в ній сім розділів: науку про числа, геометрію, оптику, науку про зірки, про музику, науку про тяжкості, про майстерні прийоми (механіку) і вперше визначає для кожного розділу теоретичний і практичний аспекти. Особливу увагу приділяє основам арифметики і геометрії, які пропонує вивчати за допомогою аналізу і синтезу.

Хімію Аль-Фарабі виокремлює з алхімії, яка існувала на той момент і вважає, що її слід розглядати як частину природознавства, яка має певний об'єкт дослідження. Основними завданнями він бачив необхідність розкриття природи хімічних процесів і сполук, пізнання мінералогії. Природнича наука або фізика, за Аль-Фарабі, це наука про природу, її основні принципи та частини, властивості природних тіл, взаємовідносини та взаємодії тіл і елементів. Він виділяє вісім розділів з вивчення: питань, загальних для всієї природи; частин і елементів, з яких утворюються складні тіла; існування, виникнення і знищення природних тіл; властивостей і взаємовпливів складових частин складних тіл; характеру і способу з'єднання різних частин складних тіл; того, що об'єднує складні тіла з однорідними частинами; рослин, їх властивостей, різновидів і характерних особливостей; тварин, їх властивостей, різновидів, душевних сил і характерних особливостей.

У медицині Аль-Фарабі виділяє сім частин: анатомію, фізіологію, патологію, діагностику, прогноз, дієтетику і фармакологію. Її завданнями він бачить вивчення причин хвороб, засобів збереження здоров'я людського організму, його окремих органів і способів усунення хвороб. Ученим розроблено вимоги до професійної підготовки лікаря, які включають знання: кожного людського органу; перебігу хвороб, їх причин і симптомів; видів їжі, складу простих і складних ліків; законів, спрямованих на відновлення здоров'я; медичних інструментів і правил їх використання.

4. У роботі визначено, що в сфері гуманітарної освіти основне місце Аль-Фарабі відводить філософії. Він вважає всебічне вивчення філософії неможливим без попереднього вивчення всіх давньогрецьких філософських шкіл, напрямків і теорій. Предмет і зміст філософії включає три моменти: філософія – наука про загальні закони і властивості буття; це загальне знання, що охоплює конкретні науки; останні знаходяться під впливом філософії. До тих, хто починає вивчати філософію, вчений висуває вимоги моральної

чистоти, любові і справедливості, праці та чесноти: підготувати себе, очистити свій норов від природних пристрастей, загострити силу мислення і розуму.

Вивчення філософії він вважає доцільним розпочати з вивчення геометрії та логіки. Логіка дає правила, способи і прийоми вірного міркування, застерігає розум від помилок і хибних думок, виступає як знаряддя пізнання речей, засіб досягнення істини, науковий метод. Мистецтво логіки необхідно в тих галузях знання, де потрібна точність, ясність, послідовність і аргументованість думок, суворо доведені теорії. Сутність і найвищу мету логіки Аль-Фарабі бачить у розкритті природи і способах дедуктивного умовиводу, відзначає схожість між завданнями, переслідуваними логікою і граматиною. Ним приділено значну увагу питанням мови, словотвору, каліграфії, складанню словників, відзначено схожість категорій і закономірностей в граматичному ладі мов всього світу. Поезія за Аль-Фарабі є одним з розділів логіки мистецтв, вона служить для натхнення людини на звершення певних дій, користуючись образами, порівняннями, красивими фразами, ритмікою і римою. На думку вченого, в створенні поетичного мистецтва велике значення мають: володіння технікою віршування, знання певних правил і природний талант.

5. У роботі виявлено сутність психолого-педагогічних поглядів Аль-Фарабі, які полягають в наступному: душу й тіло вчений розглядав у абсолютній єдності і взаємовпливові, вважав за необхідне вивчати всі душевні явища з природничо-наукових позицій і відзначав тісний зв'язок психічних процесів з органами тіла. Аль-Фарабі розробив власну концепцію душевних сил, розділивши їх на дві групи – рушійні й ті, що пізнають. Перші має все живе – рослини, тварини, людина; другими володіють тільки люди і тварини. Душевні сили, що пізнають, він поділив на зовнішні (сили, що відчують) і внутрішні (сила уяви, рушійна сила емоції, пам'ять, мислення). Аль-Фарабі підкреслював важливу роль душевних сил у процесі пізнання. У пізнавальних процесах він виділяв два ступені: відчуття, яке вважав початковим джерелом отриманих знань, і мислення – більш глибоке розуміння сутності відчутних предметів.

Психологічні особливості учнів Аль-Фарабі пропонував враховувати при навчанні, а виховання вважав за необхідне починати з раннього віку, припускаючи у людини тільки задатки різних особистісних якостей. Аль-Фарабі пропонував використовувати кілька методів виховання – м'який (заохочення) і жорсткий (примус) в залежності від характеру і поведінки учнів, а також метод вироблення потрібних особистісних якостей, заснований на критичному аналізі та позбавленні від надлишку або нестачі будь-якого з них шляхом вчинення протилежних дій – так званий метод «середини».

Учений був прихильником осмисленого навчання. Основними методами він вважав спостереження, аналіз, синтез, дотримання послідовності в навчанні (від простого – до складного), пояснення, тлумачення. Аль-Фарабі відводив головну роль в освітньо-виховному процесі особистості вчителя і вихователя, і розробив ряд вимог до необхідних їм якостей – високий рівень культури і моральності, справедливості, терпіння, володіння різними знаннями і їх практичним застосуванням, а також мистецтвом пояснення.

6. У результаті проведеного дослідження виявлено, що погляди Аль-Фарабі на процес освіти і виховання, його ідеї в різних сферах освіти, не втрачають своєї актуальності і в наші дні. Аль-Фарабі детально розглянув всі галузі навчального процесу, велике значення в навчанні і вихованні людини надавав авторитету, досвіду, моралі і доброзичливості вчителя, а в питаннях освіти, культурного розвитку суспільства значну увагу приділяв ролі освічених людей, філософів і вчених. Він окреслив ряд вимог до особистості учня, визначаючи коло його обов'язків і норм поведінки. Філософські ідеї Аль-Фарабі транслюють основні освітні ідеї давньогрецьких мислителів, вони лягли в основу навчально-виховного процесу в навчальних закладах арабського Сходу і поклали початок розвитку передових наукових напрямків.

Викладені в роботі матеріали, є однією зі спроб цілісного вивчення спадщини Аль-Фарабі, і не є остаточними і вичерпними. Перспективним напрямком подальшого дослідження вбачаємо більш глибоке і всебічне вивчення та осмислення філософсько-педагогічних поглядів Абу Насра Аль-Фарабі, які дозволять не тільки усвідомити позитивні і негативні сторони вирішених ним важливих педагогічних питань, а й глибше зрозуміти проблеми нинішньої педагогічної науки і позначити напрямок розвитку сучасних педагогічних ідей.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях

1. Малу Алаа Х. Влияние древнегреческой философии на становление педагогических взглядов Аль-Фараби. *Соціальна педагогіка за кордоном*, 2013. №2. С. 96-100.
2. Малу Алаа Х. Психологические идеи Аль-Фараби. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*, 2014. № 5 (288). Ч. I. С. 34-39.
3. Малу Алаа Х. Разработка Аль-Фараби содержания естественнонаучного образования (математика, химия, физика, медицина). *Духовність особистості : методологія, теорія і практика*, 2013. Вип. 5 (58). С. 16-26.
4. Малу Алаа Х. Педагогические взгляды Аль-Фараби через раскрытие этических представлений. *Теория и методика учебы и воспитания : сборник науч. работ*. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2014. Вып. 36. С. 5-11.
5. Малу Алаа Х. Исторические условия формирования мировоззрения Аль-Фараби. *Соціальна педагогіка : теорія та практика*, 2013. № 3. С. 82-85.
6. Малу Алаа Х. Разработка идей гуманитарного образования в работах Аль-Фараби (философия, логика, грамматика, поэтика). *Наукові записки кафедри педагогіки*. Харків, 2014. Вип. XXXVI. С. 20-27.
7. Малу Алаа Х. Роль Аль-Фараби в развитии психологии. *Středoevropský věstník pro vědu a výzkum*, 2019. NR 3 (55). С. 63-72.

Праці апробаційного характеру

8. Малу Алаа Х. Проблема гармонійного розвитку особистості в філософсько-педагогічних поглядах Аль-Фарабі. *Інноваційні педагогічні*

технології в цифровій школі : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 15-16 травня 2019). Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2019. С. 54-56.

9. Малу Алаа Х. Моральне вдосконалення людини в філософії Аль-Фарабі. *Сучасний рух освітньої науки* : матеріали VII Міжнародної науково-практичної конф. (6-7 червня 2019 р.). Дніпро : ДНУ, 2019. С. 134-136.

10. Малу Алаа Х. Принципи істинного пізнання в філософсько-педагогічних поглядах Аль-Фарабі. *Фундаментальні й прикладні дослідження : сучасні науково-практичні рішення та підходи* : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (27 червня 2019 р.). Кривий Ріг, 2019. С. 122-124.

11. Малу Алаа Х. Шляхи формування особистості в працях Аль-Фарабі та В. О. Сухомлинського : порівняльний характер. *Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського* : матеріали науково-практичної конференції (27 вересня 2019 р.). Харків, 2019. С. 79-82.

12. Малу Алаа Х. Внесок Аль-Фарабі у розвиток природничо-математичних наук. *Реалії та перспективи природничо-математичної підготовки у закладах освіти*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (12-13 вересня 2019 року). Херсон : ХДУ, 2019. С. 112-114.

АНОТАЦІЇ

Ал-Самаррай Алаа Хуссейн Малу «Філософсько-педагогічні погляди Аль-Фарабі». – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки (011 освітні, педагогічні науки). – ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», МОН України. – Старобільськ, 2020.

Дисертацію присвячено вирішенню актуального завдання – розширенню уявлень про природу і характер філософсько-педагогічних поглядів Абу Насра Аль-Фарабі, розкриттю їх історичної значимості для педагогіки і визначенню перспектив подальшого їх розвитку. У роботі проаналізовано історичний період життя і діяльності Аль-Фарабі, виділені позитивні і негативні соціально-історичні, політичні та культурні чинники, що вплинули на формування його світогляду. Встановлено вплив ідей давньогрецьких філософів – Платона і Арістотеля на формування наукових і педагогічних поглядів Аль-Фарабі. Розкрито погляди Аль-Фарабі на предмет і зміст природничо-наукової освіти, її місце в класифікації наук ученого, цілі і завдання, порядок вивчення. Охарактеризовано основні ідеї Аль-Фарабі в сфері гуманітарних наук і освіти на основі філософського підходу. Виділено цілі і завдання, необхідний рівень і зміст гуманітарних знань, вимоги до тих, хто навчається. Виявлено суть психолого-педагогічних поглядів Аль-Фарабі. Визначено, що в його роботах розроблялися проблеми розумового, морального, естетичного і фізичного виховання, показано визначальну роль виховання у формуванні характеру людини.

Ключові слова: Аль-Фарабі, соціокультурні умови, освітні ідеї, філософсько-педагогічні погляди, психологічні погляди.

Ал-Самаррай Алаа Хуссейн Малу «Философско-педагогические взгляды Аль-Фараби». – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – ГЗ «ЛНУ имени Тараса Шевченко», МОН Украины. – Старобельск, 2020.

Диссертация посвящена решению актуальной задачи – расширению представлений о природе и характере философско-педагогических взглядов Абу Насра Аль-Фараби, раскрытию их исторической значимости для педагогики и определению перспектив дальнейшего их развития. В работе проанализирован исторический период жизни и деятельности Аль-Фараби, выделены позитивные и негативные социально-исторические, политические и культурные факторы, повлиявшие на формирование его мировоззрения. Установлено влияние идей древнегреческих философов – Платона и Аристотеля, на формирование научных и педагогических воззрений Аль-Фараби. Раскрыты взгляды Аль-Фараби на предмет и содержание естественнонаучного образования, его место в классификации наук ученого, цели и задачи, порядок изучения. Охарактеризованы основные идеи Аль-Фараби в сфере гуманитарных наук и образования на основе философского подхода. Выделены цели и задачи, необходимый уровень и содержание гуманитарных знаний, требования к обучающимся. Выявлена суть психолого-педагогических взглядов Аль-Фараби. Определено, что в его работах разрабатывались проблемы умственного, нравственного, эстетического и физического воспитания, показана определяющая роль воспитания, в формировании характера человека.

Ключевые слова: Аль-Фараби, социокультурные условия, образовательные идеи, философско-педагогические взгляды, психологические взгляды.

Al-Samarrai Alaa Hussein Malu Philosophical and pedagogical views of Al-Farabi. – Qualified scientific paper as manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Pedagogical Sciences, specialty 13.00.01 – General Pedagogy and History of Pedagogy (011 Educational, Pedagogical Sciences). – State Institution «Luhansk Taras Shevchenko National University», Ministry of Education and Science of Ukraine. – Starobilsk, 2020.

The dissertation is devoted to solving an urgent problem – expanding the ideas about the nature and the character of Abu Nasr Al-Farabi's philosophical and pedagogical views, revealing their historical significance for pedagogy and determining the prospects for further development.

In the dissertation the relevance of the topic is substantiated, goals and objectives are formulated, the object, subject and research methods are described, the chronological framework of the scientific heritage is described, the source database is presented, the scientific novelty and practical significance of the results are revealed, the forms of approbation and implementation of the research results in practice are reflected.

The paper analyzes the historical period of Al-Farabi's life and work, highlights the positive and negative socio-historical, political and cultural factors that influenced the formation of his worldview. The dissertation proved that the scientific thought of the early Middle Ages of the Near and Middle East found its expression, as a rule, in scientific and philosophical treatises in which the authors presented their views, ideas, critical positions from different fields of knowledge, including pedagogical problems. The existing classifications of sciences were very far from modern and contained, in addition to philosophy, mathematics, logic, grammar, poetics, medicine, and then as branches of philosophical knowledge. Al-Farabi's pedagogical views found their place in his most diverse philosophical works, reflecting certain pedagogical ideas.

Al-Farabi's views on the subject and content of science education are revealed, its place in his classification of sciences, goals and objectives, the order of study are shown. Al-Farabi's main ideas on the basis of a philosophical approach in the humanities and education are described. The goals and objectives, the required level and content of humanities knowledge, requirements for students are highlighted.

It was determined that the problems of mental, moral, aesthetic and physical education were mainly developed in Al-Farabi's works. The main goal of education, according to his philosophical concept, was to bring a person to happiness through the possession of virtue, which is to perform good deeds. Understanding happiness as a goal of education is not viewed by Al-Farabi as a reward for actions that lead to happiness or for abandonment of bad actions, not as an opportunity for future benefit.

Qualifying scientific work shows that treating the problem of achieving happiness as the goal of education, Al-Farabi argues that a person is not born with ready-made virtues or vices. According to him, a person may be subject to the conditions associated with them, but in the end it depends on the person how to strengthen and to develop this nature. In fact, Al-Farabi proclaimed the decisive role of upbringing, and its main purpose was to teach a person to produce positive traits and to overcome negative ones, which can be achieved from a young child's early age.

In the dissertation, taking into account all the positive factors, it should be noted that Al-Farabi's pedagogical and psychological views are based on the opinion of Aristotle revived in the Middle Ages about a person as a creature that requires communication and interaction with other people, without which knowledge and self-improvement are impossible. It is concluded that ancient Greek philosophy became the leading factor and determining theoretical basis for the formation and establishment of al-Farabi philosophical and pedagogical views.

The study is not final and exhaustive. A more promising direction for further research is to identify a deeper understanding of Al-Farabi's philosophical and pedagogical views with a view to understanding contemporary problems of pedagogical science and its further development.

Keywords: Al-Farabi, socio-cultural conditions, educational ideas, philosophical and pedagogical views, psychological views.